

БОЙДУС БОЛГАШ КИЖИ

БАЗЫМЧАНЫ УТТУРУ ЧОК

КУДУЛААН

Тыва — кызыл байлак, аң-мең, балык-байлак арга-ыяш, аржаан-суглар талазы-биле байлак чурт. Өнүгү болгаш үнелиг даштар-биле кайгамчык байлак. Ол дугайында геолог Владимир Иванович Кудрявцевтин 1996 чылда үндүргөн ному бар. Ында кожууннар девискээринин айы-биле кандыг даштар барын чыскаап бижээн. Чижээ, чүгүлде Тес-Хемнин Агар даан-де нефрит, альбинит дээш 13 яны үнелиг өңүгү даштар барын, а Эрзин кожуунун девискээринде 60 ажыг черлерде өңүгү үнелиг даштар барын айткан.

Мындыг байлак чер-виске ынак болур ужурулгусу Шынында кандыгдыр, хөй турган чээрер-нер Тывада ам чок, шуут читкен. Тооргу, кызыл дилги чидип бар чыдар. Ховулар сынмас тогдуктар ам база-ла ховартаан. Хемнерин кыдырлары эвээжээ, арга-ыяшты өрт чип турар, аржаан-сугларны эки камгаларын чор бис. Бу бүгү халаттын бооп турары бистерини бурунгу чаңчылдарысты сагывас, чүдүлгөвисти чидирип, дорт чугаалаарга "орусчу" бергенивистен болуп турар Бистин бурунгуларын өр анын когун үсөп, өй ыяш кеспес, чек сый баспас дигир. Ол бистин бунянын чаңчылыгы, чүдүлгөвисти.

Ам көрүндер даан, чаа чыл келгире-ле, чеже-чеже чаш шивилерни кезер-дир. Ол тыва чаңчыл эвес, шагада шивни кеспес. Кижини ажаарда орук дургаар шивни, пеш, чойган будуу октаар, "родительский день" дээш чевеге будуктар салыр апардывас. Суй-белек тыпсырда чек-биле калды сунар. Тыва чаңчылыгы суй белекти чек-биле эвес, а кадак-биле кады бээр. Ша-ла, мынчаар "культуржун", бергенивистин түнелинде бойдуска хара чидирип турарымыс ол Балгазын биле Шуурмак аразы орук кыды калбак шыктарга чокка чедир-ле "жарки" деп сарыг чектер сарыг-чир турган. Ам ол чектер үнестээ, чулуп каапкан Оруктар чогуунда мыйгак-хараган база эвээжээ. Чечектедил турда хайра чок сип турганын түнели ол. Бойдус камгалаан организациялар көвүдээш түдүм сөөлгү үдө өрт "шуут халап болган. Шаанда дег өрт өжүргөн улус чок боор-дур. Бир мындыг таварылганы көрүптээлинер, 1997 чылдын апрельдин сөөлгү хүнү чүве. Арга-арыг ажил-агый талазы-биле күрүнө комитетинин ажилдакчызы Кара-кыс Кумаат-ооловна Салчак "Убса-Нур" эртем-шинчилел төвүнө ажилын айы-биле чедип келгеш, 5-ки каыттан Улуг-Хем кыдында өрттү көрүп кааш, оралакчы даргазын долгаарга:

— Бээр долгавайы, Кызыл кожуунун арга-арыг ажил-агыйыне долга — дээш. Ынаар долгаар, харылаवास боорга база катап даргазынга долгаан.

— Сондаын көрүп ор мен даштын агаарлап турлар, бичин болгаш долгавайт — деп, дүште чок харылап каан.

— Паркты харылаवास бис — дээш, өрт черинче долгаарын демги организация сүмелээш. Өрт чери тургаш бойдус камгалаар организацияже долгаарын дужаан.

— Ол хүн Кара-кыс Салчак, Виктор Бугровский, Светлана Курбатская оларнын телефоннаван чери чок, түнел чок болган.

— Ук өрт Улуг-Хем ол чарында ийн хондур кып-каш өжүп калган. Ол ордулуктарга өрттер бо-ла болгудай бээр. Кызылдан көстүп турар. Ондумга өрт чылдынна бооп турары шуут-ла чаңчыл болган. Өрт колдуунда ону өжүрер ужурулгусу чурларнын харысалга чогудан болуп турар.

— Кижини бойдустан төлү. Төрээни бойдузвусту камгалап көрээлинер, чоном. Бойдуска ынакшып, ону камгалаар дугайында хойууну деткип, бодум ийи чогаалды бижидим.

— Ол хүн Кара-кыс Салчак, Виктор Бугровский, Светлана Курбатская оларнын телефоннаван чери чок, түнел чок болган.

— Ук өрт Улуг-Хем ол чарында ийн хондур кып-каш өжүп калган. Ол ордулуктарга өрттер бо-ла болгудай бээр. Кызылдан көстүп турар. Ондумга өрт чылдынна бооп турары шуут-ла чаңчыл болган. Өрт колдуунда ону өжүрер ужурулгусу чурларнын харысалга чогудан болуп турар.

— Кижини бойдустан төлү. Төрээни бойдузвусту камгалап көрээлинер, чоном. Бойдуска ынакшып, ону камгалаар дугайында хойууну деткип, бодум ийи чогаалды бижидим.

— Ол хүн Кара-кыс Салчак, Виктор Бугровский, Светлана Курбатская оларнын телефоннаван чери чок, түнел чок болган.

— Ук өрт Улуг-Хем ол чарында ийн хондур кып-каш өжүп калган. Ол ордулуктарга өрттер бо-ла болгудай бээр. Кызылдан көстүп турар. Ондумга өрт чылдынна бооп турары шуут-ла чаңчыл болган. Өрт колдуунда ону өжүрер ужурулгусу чурларнын харысалга чогудан болуп турар.

— Кижини бойдустан төлү. Төрээни бойдузвусту камгалап көрээлинер, чоном. Бойдуска ынакшып, ону камгалаар дугайында хойууну деткип, бодум ийи чогаалды бижидим.

— Ол хүн Кара-кыс Салчак, Виктор Бугровский, Светлана Курбатская оларнын телефоннаван чери чок, түнел чок болган.

— Ук өрт Улуг-Хем ол чарында ийн хондур кып-каш өжүп калган. Ол ордулуктарга өрттер бо-ла болгудай бээр. Кызылдан көстүп турар. Ондумга өрт чылдынна бооп турары шуут-ла чаңчыл болган. Өрт колдуунда ону өжүрер ужурулгусу чурларнын харысалга чогудан болуп турар.

— Кижини бойдустан төлү. Төрээни бойдузвусту камгалап көрээлинер, чоном. Бойдуска ынакшып, ону камгалаар дугайында хойууну деткип, бодум ийи чогаалды бижидим.

Оолчугаш КАРА-ООЛ.

"Кижини туржук аң-мең безин"

Хирезинде угаан-мээлиг, Базымчаны уттуру чок. Баары саргып бодап чоруур.

"Бойдуства бооласымза, Бойдус сени боолас каар"

(Өлчей-оол МОНГУШ.) Тыва чон шаандан тура бойдуска кончуг хумагалыг, аңаа чүдүп, тейлеп чораан. "Бойдуству камгала" деп дорт суртаал турбаан, ол чокка-ла тыва кижинин хан-дамырын, угаан-медерелинде бойдуска, төрөөн черинге ынакшыл сийниккен, бижиккан.

Амгы үеде бойдуству төтөгелеп келгенивистен дыка хөй үнүштер, дириг амьтаннар чер кырындан чидип, ховартап "Кызыл дептерже" кирип бижиткен. Бойдус камгалалы делегей чергелиг айтырларнын бирээзи апарган.

Бистин чаңгыс чер-чуртууусу чогаалчы Өлчей-оол Монгуш бойдус камгалалынга элээш хөй чогаалдарны тураскааткан. Аңаа оон бо шүдүктөри хамааржыр: "Аян чечээ", "Бодувустун байлаавысты", "Шивнижигеш", "Ыглаан халын", "Аксим-биле", "Сагыжымда дириг хевээр", "Оларымна бурун болза", "Чаагай үнү сагыжымда", "Элдеп тайга", тоолчургу чогаа "Төлөвир" дээш оон-даа өске.

"Сагыжымда дириг хевээр" деп шүдүп чогаалчы Ак-Турунун хоочун малчыны, аңчызы Монгуш Хундужукович Дамчайга тураскааткан. Шүдүктө хоочун аңчынын өөредилги чугаазы кандыг-даа суртаалдан артык, мээ-медерелинине артып каар:

"Аң-мең — элбек, а танды — делгем, ыналза-даа Аңчы мен дээш адып-боол чорбас, дунмам. Чүү-даа чүве кызыгаар-

лыг, онча-түннүг, чүгүлө өйлөп, хумагалал билер херек. От-жес — өрттү болдур-базын кичээп чораай. Орлоп чиксээр чамдыктарны доза тургай..."

Угаанга сийр, бойдус-биле бир дем кылдыр Улуг аңчы мени ынаар дунзаалал каан. Хойжу, аңчы чаагай адын бужартпаан, Хоочун өгбө аравыста боду чок бол, Эреге дег — чылдар маңы шуушжажок, Элдеп чүве сагыжымда дириг хевээр! Изиг, өй-тап соок дирткен куржагаларнын Ими-демдээн бүрүн дээш Тывам сени Авам ышкаш хүндүлөп көр ынакшылдын Алыс бажын оттуруп каан аңчы ол-дур. (1985 ч.)

Чогаалчынын чон-биле тудуш харылзалдын хоочун аңчынын ову-хевирин, бойдуска хумагаларнын көргүзеринге улуг иди болган. Өлчей-оол Монгуш бо шүдүктө Тыванын агаар-бойдузун, чылдын үелери-биле өңнер солчулганын кончуг чечен-мергени, номчучуга чечени-биле чуруп көргүскен. Дагыл, шөлүгү, аргыштыгы Тыва чуртувууска чоргаарал кыптыгып келир:

Чайы — ногаан, күзү — алын, кыжи — ак-чайт, Чазы безин каш-каш өңүңү санап четпес, Изиг өй-тап, соок дирткен куржагаларнын Ими-демдээн бүрүн дээш Тывам бол-дур. "Шивнижигеш" деп шүдүктө болган таварылганын көргүскен. Чогаалчы олгунга ногаан шивнижиге бажынын чанынга олуртуп берген. Чорук чорааш келирге, шивнин бир-ле кижини кезип апарган болган. Бажын чанында шивнин оорлап кезип апарар, аравыста элдеп-ле чөгөнгич кижилер бар аа!

Шаанда кижилер бойдуска хумагалыг чорда аргалар шыргай, шырыш турган. Амгы үеде аргаарыг шаарарып көстүп турар апарган. Ыяшты хайра чок ужураар, өрттедир, дзылылдан туруп олурткаш, аңаан суггарбас, кадырып кааптар. "Бодувустун, байлаавысты" деп шүдүк аргаарыгнын ызы болуп турар: чогаалчы арга-арыг-биле кады "ыглап, човууртап" турар:

Кажая тудар, одаар, канчаар... кижининге турду. Шилден арыг дамдылар дээш Шимирт кынып канчаарым ол? Шивегейлеп балыгланан дег, Сиринейнип келир чүмүл? Хөөкүй чүрек дүрүзүңче Хөме келген хылыш-даа бар.

Ында, оол, кыс адын ойгаш, "Ынакшыл" деп түннөп-даа каан. (1980 ч.) Чаа-Хөл хем унунга аңмен хөй-ле турду. Хемнин унун дургаар, олар мал дег шуужуп чоруп турган. Ам оларнын кижини бараанын көрбөстөөн. Эминин сүдү тектүп турар, чаш оолдарыг — нем-амьтаннарже тыва чон кажан-даа боо хамаанчок хол көдүрбейн чораан.

Чамдык аңчыларнын бодаар, кээргээр сеткил чок чоруун чогаалчы "Аксим-биле" деп шүдүктө өскүс аркан "Ыгыннары соолбурарган, быды-курту — ак-ла ааржы, карактары дүп чок-даа дег, кара-кара имистелчек... ийис чаштар — ээриктерини элөп-түрөп, качыдааны-биле чуруп көргүскен. Бо таварылганын көргөн соонда, Өлчей-оол Монгуш дириг амьтаннарже боо арынмас деп аксы-сөзүн берип турар.

Боо-монгу тутпас кылдыр Борта үзе шитпирледим. Адым-сураам алгаан хевээр Аксым-биле "аңнаай" мен аан.

Оода-ла чедир албас — Озанналдыр кагылаптар, Чараш болгаш чаагай эзим Чаржынчыг бооп сандарап каар... Шаанда безин бүдүүлдү дээш Улуг улус хөлүн часпас: Саглар чаш ыяш кеспес, Уруг-дарым ышкаш камнаар.

Аргажоктан кезер дээнде — Ажин-чемин, чажын чажар. Дириг кылдыр чугаалажыр, Диленчи дег — эрежир... (1982 ч.) Амгы шаг, шынал-ла, магалыг. Амдыралда ажил-ишке ажыглаар техниктиг-даа, аңаа-даа херекселдер көвүдээш: телевизор, магнитофон, видеокамера оон-даа өске. Эртем-билиг чедип алырынга улуг дөгүм. Кижини бодаарга, сайзырал бо хире депшип турда, аңыктарнын угаан-сарылы база бедил, өзүлө тургу дег. Ыналза-даа аравыста бойдуска хумага чок, сагыш-сеткилин, ынакшылын ыяштарга, хая-дашка оюп бижир

улус ховар эвес. Мындыг улусту Өлчей-оол Монгуш "Ыглаан халын" деп шүдүктө сойгалап турар: Халын база ыглаар дээрин

Канчап билбейн чораным ол Төккен чажы кижининге турду. Шилден арыг дамдылар дээш Шимирт кынып канчаарым ол? Шивегейлеп балыгланан дег, Сиринейнип келир чүмүл? Хөөкүй чүрек дүрүзүңче Хөме келген хылыш-даа бар.

Ында, оол, кыс адын ойгаш, "Ынакшыл" деп түннөп-даа каан. (1980 ч.) Чаа-Хөл хем унунга аңмен хөй-ле турду. Хемнин унун дургаар, олар мал дег шуужуп чоруп турган. Ам оларнын кижини бараанын көрбөстөөн. Эминин сүдү тектүп турар, чаш оолдарыг — нем-амьтаннарже тыва чон кажан-даа боо хамаанчок хол көдүрбейн чораан.

Чамдык аңчыларнын бодаар, кээргээр сеткил чок чоруун чогаалчы "Аксим-биле" деп шүдүктө өскүс аркан "Ыгыннары соолбурарган, быды-курту — ак-ла ааржы, карактары дүп чок-даа дег, кара-кара имистелчек... ийис чаштар — ээриктерини элөп-түрөп, качыдааны-биле чуруп көргүскен. Бо таварылганын көргөн соонда, Өлчей-оол Монгуш дириг амьтаннарже боо арынмас деп аксы-сөзүн берип турар.

Боо-монгу тутпас кылдыр Борта үзе шитпирледим. Адым-сураам алгаан хевээр Аксым-биле "аңнаай" мен аан.

Оода-ла чедир албас — Озанналдыр кагылаптар, Чараш болгаш чаагай эзим Чаржынчыг бооп сандарап каар... Шаанда безин бүдүүлдү дээш Улуг улус хөлүн часпас: Саглар чаш ыяш кеспес, Уруг-дарым ышкаш камнаар.

Аргажоктан кезер дээнде — Ажин-чемин, чажын чажар. Дириг кылдыр чугаалажыр, Диленчи дег — эрежир... (1982 ч.) Амгы шаг, шынал-ла, магалыг. Амдыралда ажил-ишке ажыглаар техниктиг-даа, аңаа-даа херекселдер көвүдээш: телевизор, магнитофон, видеокамера оон-даа өске. Эртем-билиг чедип алырынга улуг дөгүм. Кижини бодаарга, сайзырал бо хире депшип турда, аңыктарнын угаан-сарылы база бедил, өзүлө тургу дег. Ыналза-даа аравыста бойдуска хумага чок, сагыш-сеткилин, ынакшылын ыяштарга, хая-дашка оюп бижир

улус ховар эвес. Мындыг улусту Өлчей-оол Монгуш "Ыглаан халын" деп шүдүктө сойгалап турар: Халын база ыглаар дээрин

Канчап билбейн чораным ол Төккен чажы кижининге турду. Шилден арыг дамдылар дээш Шимирт кынып канчаарым ол? Шивегейлеп балыгланан дег, Сиринейнип келир чүмүл? Хөөкүй чүрек дүрүзүңче Хөме келген хылыш-даа бар.

Ында, оол, кыс адын ойгаш, "Ынакшыл" деп түннөп-даа каан. (1980 ч.) Чаа-Хөл хем унунга аңмен хөй-ле турду. Хемнин унун дургаар, олар мал дег шуужуп чоруп турган. Ам оларнын кижини бараанын көрбөстөөн. Эминин сүдү тектүп турар, чаш оолдарыг — нем-амьтаннарже тыва чон кажан-даа боо хамаанчок хол көдүрбейн чораан.

Чамдык аңчыларнын бодаар, кээргээр сеткил чок чоруун чогаалчы "Аксим-биле" деп шүдүктө өскүс аркан "Ыгыннары соолбурарган, быды-курту — ак-ла ааржы, карактары дүп чок-даа дег, кара-кара имистелчек... ийис чаштар — ээриктерини элөп-түрөп, качыдааны-биле чуруп көргүскен. Бо таварылганын көргөн соонда, Өлчей-оол Монгуш дириг амьтаннарже боо арынмас деп аксы-сөзүн берип турар.

Боо-монгу тутпас кылдыр Борта үзе шитпирледим. Адым-сураам алгаан хевээр Аксым-биле "аңнаай" мен аан.

Оода-ла чедир албас — Озанналдыр кагылаптар, Чараш болгаш чаагай эзим Чаржынчыг бооп сандарап каар... Шаанда безин бүдүүлдү дээш Улуг улус хөлүн часпас: Саглар чаш ыяш кеспес, Уруг-дарым ышкаш камнаар.

Аргажоктан кезер дээнде — Ажин-чемин, чажын чажар. Дириг кылдыр чугаалажыр, Диленчи дег — эрежир... (1982 ч.) Амгы шаг, шынал-ла, магалыг. Амдыралда ажил-ишке ажыглаар техниктиг-даа, аңаа-даа херекселдер көвүдээш: телевизор, магнитофон, видеокамера оон-даа өске. Эртем-билиг чедип алырынга улуг дөгүм. Кижини бодаарга, сайзырал бо хире депшип турда, аңыктарнын угаан-сарылы база бедил, өзүлө тургу дег. Ыналза-даа аравыста бойдуска хумага чок, сагыш-сеткилин, ынакшылын ыяштарга, хая-дашка оюп бижир

улус ховар эвес. Мындыг улусту Өлчей-оол Монгуш "Ыглаан халын" деп шүдүктө сойгалап турар: Халын база ыглаар дээрин

Канчап билбейн чораным ол Төккен чажы кижининге турду. Шилден арыг дамдылар дээш Шимирт кынып канчаарым ол? Шивегейлеп балыгланан дег, Сиринейнип келир чүмүл? Хөөкүй чүрек дүрүзүңче Хөме келген хылыш-даа бар.

Ында, оол, кыс адын ойгаш, "Ынакшыл" деп түннөп-даа каан. (1980 ч.) Чаа-Хөл хем унунга аңмен хөй-ле турду. Хемнин унун дургаар, олар мал дег шуужуп чоруп турган. Ам оларнын кижини бараанын көрбөстөөн. Эминин сүдү тектүп турар, чаш оолдарыг — нем-амьтаннарже тыва чон кажан-даа боо хамаанчок хол көдүрбейн чораан.

Чамдык аңчыларнын бодаар, кээргээр сеткил чок чоруун чогаалчы "Аксим-биле" деп шүдүктө өскүс аркан "Ыгыннары соолбурарган, быды-курту — ак-ла ааржы, карактары дүп чок-даа дег, кара-кара имистелчек... ийис чаштар — ээриктерини элөп-түрөп, качыдааны-биле чуруп көргүскен. Бо таварылганын көргөн соонда, Өлчей-оол Монгуш дириг амьтаннарже боо арынмас деп аксы-сөзүн берип турар.

Боо-монгу тутпас кылдыр Борта үзе шитпирледим. Адым-сураам алгаан хевээр Аксым-биле "аңнаай" мен аан.

Оода-ла чедир албас — Озанналдыр кагылаптар, Чараш болгаш чаагай эзим Чаржынчыг бооп сандарап каар... Шаанда безин бүдүүлдү дээш Улуг улус хөлүн часпас: Саглар чаш ыяш кеспес, Уруг-дарым ышкаш камнаар.

Аргажоктан кезер дээнде — Ажин-чемин, чажын чажар. Дириг кылдыр чугаалажыр, Диленчи дег — эрежир... (1982 ч.) Амгы шаг, шынал-ла, магалыг. Амдыралда ажил-ишке ажыглаар техниктиг-даа, аңаа-даа херекселдер көвүдээш: телевизор, магнитофон, видеокамера оон-даа өске. Эртем-билиг чедип алырынга улуг дөгүм. Кижини бодаарга, сайзырал бо хире депшип турда, аңыктарнын угаан-сарылы база бедил, өзүлө тургу дег. Ыналза-даа аравыста бойдуска хумага чок, сагыш-сеткилин, ынакшылын ыяштарга, хая-дашка оюп бижир

БОКТАЛДЫРБАС

БОЛЗА...

Назымн кижини ортузу шагда-ла ажа берген. Элээди үелеримде улуг улустун чамдык чугаалары сеткилимге артып калган. Барык дөртен чыл бурунгаар Шивилиг аржаанын ол ынаар чурттап чораан, ачамнын төрөди боор, улуг назылыг Бады акыйга өөрүм-биле чорук чорааш ужуражып, чугаалажып орувуста, чугаа аразында, Шивилиг аржаанын каксы чугаалап: — Бурун тыва кижилер аржаан хамаанчок, черини анаа суун-даа хүндүлээр, дагыр чордан чүве. Аржаан чогуундан ыяш кезип турган оолдарны чокта көрүп кааш дилеп, коксадып чоруттум.

Тенек улус олар-даа канчаар, чүвени билер ужурулгусу кижилер аржаанын чүдөредди берген боор-дур. Мынчаар аажылаар чүве болза, арга-ыяш, чер, суг, ыдык деп угааздылап турбас-тыр ийин — деп органын утпаан мен.

Өгбелеривис бойдуска хумагалыг-даа, эскерини чед-даа чораан дээрин, улуг улустун чагы чугааларын сактып, бөгүңү байдалыны көргөш, ам кижини бодап чоруур. Бойдуска хумагалыкты ду-гайты каш чижелтерден көрээли. Бай-Тайганын Тээли — Кызыл-Даг аразынын арыг иштинде дорт оруу, оруктун ол-бо тала-ларында эккеп каан бок-сүрээ элбеп чыдар. Яны-бүрү бок аразында улуг демирлер-даа бар чорду. Кызыл-Дагнын бетинде

хараганнар чоогу, дазыр чыткан шөлдерни көрү-нөр, оваа бок делгемнеп олар. Кызыл-Дагнын арыг кара суунун эриктерин эскеринер, ында-мында машина кабиналары, сугуну элзип, сай аразында демир-дес, шестернялар безин көстүр. Оларнын дөгөрезин кызыл дат бүргээн дээрин билдингир. Кайы-даа кожуун-нарда чурттап чоруур, мезин үемнин кижилери, элээдинден Хемчик унунга, оон адырк сугларынга, кызыл-даван сидиредир манчажып, эштин, хөгөп дорукнавыс уттундурбас.

Ам ол черлеривисте, суур чоогу сугларын идикти безин сүзери айылдыг дизиизе хоорем эвес. Ак-Довурак хоорайы-выстын Молодаяна кудумчузувун Хемчикте четкенин көрээли, АТБ-ыяш, чер, суг, ыдык деп угааздылап турбас-тыр ийин — деп органын утпаан мен.

Өгбелеривис бойдуска хумагалыг-даа, эскерини чед-даа чораан дээрин, улуг улустун чагы чугааларын сактып, бөгүңү байдалыны көргөш, ам кижини бодап чоруур. Бойдуска хумагалыкты ду-гайты каш чижелтерден көрээли. Бай-Тайганын Тээли — Кызыл-Даг аразынын арыг иштинде дорт оруу, оруктун ол-бо тала-ларында эккеп каан бок-сүрээ элбеп чыдар. Яны-бүрү бок аразында улуг демирлер-даа бар чорду. Кызыл-Дагнын бетинде

хараганнар чоогу, дазыр чыткан шөлдерни көрү-нөр, оваа бок делгемнеп олар. Кызыл-Дагнын арыг кара суунун эриктерин эскеринер, ында-мында машина кабиналары, сугуну элзип, сай аразында демир-дес, шестернялар безин көстүр. Оларнын дөгөрезин кызыл дат бүргээн дээрин билдингир. Кайы-даа кожуун-нарда чурттап чоруур, мезин үемнин кижилери, элээдинден Хемчик унунга, оон адырк сугларынга, кызыл-даван сидиредир манчажып, эштин, хөгөп дорукнавыс уттундурбас.

Ам ол черлеривисте, суур чоогу сугларын идикти безин сүзери айылдыг дизиизе хоорем эвес. Ак-Довурак хоорайы-выстын Молодаяна кудумчузувун Хемчикте четкенин көрээли, АТБ-ыяш, чер, суг, ыдык деп угааздылап турбас-тыр ийин — деп органын утпаан мен.

Өгбелеривис бойдуска хумагалыг-даа, эскерини чед-даа чораан дээрин, улуг улустун чагы чугааларын сактып, бөгүңү байдалыны көргөш, ам кижини бодап чоруур. Бойдуска хумагалыкты ду-гайты каш чижелтерден көрээли. Бай-Тайганын Тээли — Кызыл-Даг аразынын арыг иштинде дорт оруу, оруктун ол-бо тала-ларында эккеп каан бок-сүрээ элбеп чыдар. Яны-бүрү бок аразында улуг демирлер-даа бар чорду. Кызыл-Дагнын бетинде

хараганнар чоогу, дазыр чыткан шөлдерни көрү-нөр, оваа бок делгемнеп олар. Кызыл-Дагнын арыг кара суунун эриктерин эскеринер, ында-мында машина кабиналары, сугуну элзип, сай аразында демир-дес, шестернялар безин көстүр. Оларнын дөгөрезин кызыл дат бүргээн дээрин билдингир. Кайы-даа кожуун-нарда чурттап чоруур, мезин үемнин кижилери, элээдинден Хемчик унунга, оон адырк сугларынга, кызыл-даван сидиредир манчажып, эштин, хөгөп дорукнавыс уттундурбас.

хараганнар чоогу, дазыр чыткан шөлдерни көрү-нөр, оваа бок делгемнеп олар. Кызыл-Дагнын арыг кара суунун эриктерин эскеринер, ында-мында машина кабиналары, сугуну элзип, сай аразында демир-дес, шестернялар безин көстүр. Оларнын дөгөрезин кызыл дат бүргээн дээрин билдингир. Кайы-даа кожуун-нарда чурттап чоруур, мезин үемнин кижилери, элээдинден Хемчик унунга, оон адырк сугларынга, кызыл-даван сидиредир манчажып, эштин, хөгөп дорукнавыс уттундурбас.

ЭРГЕЛЕНГЕН ОРАН-ТАҢДЫМ

ЧАА УГЛАНЫЫШКЫН-БИЛЕ

МАКСИМ МОНГУЖУКОВИЧ МУНЗУК

кижи" деп шилдеринге янзы-бүрү аажы-чангы хөй санны ролдарын ойнаанар

С. Токанын "Дөңгүр-оол" деп шиинде Дөңгүр-оолдун омур-хөвирин артист ылаптыг шынны болгаш бузууренич-биле тургузуп шыдаанн хоочун салгалдын көркүчүлери ам-даа утпаанар. А. Фадеевтин "Аныяк гвардиясында" коммунист Вальковун, С. Токанын "Боттанга күзелинде" Агбаан-Шыраптын, В. Көк-оолдун "Самбажында" Кызыл-айнын аажы-чаннары тодарап үнүп келир кылдыр дидим болгаш тодазы-биле ойнап шыдаан Ол боду чамдык шилдерин, комедияларын тургускаан, театрын сценанын олар чедикширенип көргүстүнген

Республика аар качыгдалга таварышкан. 1999 чылдын июль 28-те үр араанын соонда Россиянын болгаш Тыва Республиканын Улустун артисти, Тыва Республиканын Куруне шанналын лауреады, Улустарнын найралы орденнин кавалери, тыва театрын үндээлекчилеринин бирээзи Максим Монгузжуквич Мунзук мөчөөн.

Максим Монгузжуквич Мунзук 1910 чылдын май 2-де Танды кожуунун Межегей суурга хөлечик өг-бүдөгө төртүтүнген.

1929 чылга чедир хөлечиктеп чоран. 1929 чылда Тыванын улусчу-революсчу армиязынын хурээленеге кирген. Оортан Москванын шериг автотанк училищезинче киргеш, "Автотанк механиги" деп мергежилди чедип алган. ТАР-нын аягыг шериг полугуна албан эртинги тургаш, шериг оркестрин удуртуп турган. 1936 чылда Тывага бир-ле дугаар организастагынган "Уран-театр" деп театр-студиязынын директоруна томуйлаттырган. Ол үеден эгелээш-ле оон амдыралы Тыванын уран чүүлү-биле холбашкан.

Максим Мунзук — бугу талашыг чыгышчы саям-чазанын кижиги. Ол артист-даа, режиссер-даа, ыраажы-даа, музыка-фольклорунун чыкчызы-даа, композитор-даа, башкы-даа.

Максим Монгузжуквич өөнү ээзи Кара-кыс Намзатовна-биле кыды тыва ырларын 2 чыныдаан үндүрген. К. Симоновтун "Орус кижилер", Д. Фурмановтун "Уймези", А. Островскийнин "Ядымыкта яа чок" болгаш "Чанлык", Н. Гогольдун "Ревизор", Ж. Мольерин "Албадаткаш" эмчи болган", Ф. Шиллерин "Кара сагыш болгаш ханы ынакшыл", М. Горькийин "Васса Железнова", Н. Погодинин "Боолу

Ш. Д. Ооржак, А. А. Мельников, Ш. В. Кара-оол, В. М. Оюн, В. Г. Вальков, В. Ш. Оюн, В. Д. Хемер-оол, И. Н. Товарищай, В. П. Николаева, Ч. Ч.-Д. Ондар, В. Т. Таганов, А. К. Ооржак.

Ур араанын соонда тыва театрын үндээлекчилеринин бирээзи, театрын болгаш кинонун делегей чергелиг билдингир артизи, Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын Улустун артисти **Максим Монгузжуквич МУНЗУК** бистен чарлып чоруткан. Тыва Республиканын Дээди Хуралы (Парламентизи) Максим Монгузжуквич Мунзуктун мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды оон төрелдеринге, чок кижилеринге болгаш Тыванын хөгжүм-шии театрынга илередип тур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ (ПАРЛАМЕНТИЗИ).

Чоо-Хөл кожуунун чыгыргазы, Ак-Туруг суму чыгыргазы күш-ажылдын хоочуну, алдарлыг арга-ыяш ажилдакчызы

Кызыл-оол Ооржакович КОМБУНУН

аарааш, хенертен мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды оон өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чок кижилеринге илередип тур.

Чоо-Хөл кожуунун чыгыргазы, Ак-Туруг суму чыгыргазы күш-ажылдын хоочуну, алдарлыг арга-ыяш ажилдакчызы

Кызыл-оол Ооржакович КОМБУНУН

аарааш, хенертен мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды оон өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чок кижилеринге илередип тур.

Туризм деп сөс-даа, ол сөстүн уткаын илереткен амыдыралдын хөвири-даа бистерге чаа чүүл эвес. "Шынның" арыннарынга 70 чылдар үезинде-ле "Турисчи кокпалар" деп тускай рубрика үнүп турду. Анаа бистин ычангы аян-чорукчуларынстың чежи буттарын кылашпаш, саллап эртен оңа чараш аян-чоруктарынын дугайында материалдарны номчукулуга бараалгатпады дээр. Бир үеде аныяктар туризми мааны оожумнадыпкаш, чүгле чоржан апарган эвес, харын-даа харыксырааш ыедип чыдып алган дег апаарга, "Турисчи кокпаларыс" база көзүлбей барды.

Амыдырал дески-даа эвес, чангыс өн-биле-даа шыптынмас эрзеэн-шокар болганда, өңүр чектелешкинд-даа турар, куураарган буураашкында-даа таваржыр. Ындыг болганда, "...кокпаларыс" кезек үеде чиктиңни шаг багында таварышкан үези деп санап кааш, ону катап уламчалыксырыс, аян-чоруктун сергек сырынның сыгыды катап кулактарга дыңналып кээп, оон айдыгы чыды.

думчуктарыска кага бээр маргыш чок. "Шын" солунун редакциясы, оон кол редактору С. С. Монгуш-биле Туризм департаментизи чиктен "...кокпаларыс" дигизери-биле ажил-херечи чугааны кылган болгаш кайы-даа тала чүүлдүзүңген түңнелге келгеш, аян-чорук, аян-чорукчулар, оны чараш бой-дустуг ораныс дугайында рубриканы чырыкче үндүрүп эгелээнис бо. Чүгле "Турисчи кокпаларыс" ам өске ат-биле — "Эргеленген оран-таңдым" деп ат-биле солуттуган.

Мында база уjur бар. Моон мурнунда туризм колдуу калкышылды, спортчу белекелди быжыгаларынын бир үндезин турган болза, амгы көхүндө туризм экономиканы быжыгаларынын, акаша ажилдап алырынын база бир хөвири кылдыр биске андарлып келген. Ийет, туризм-биле амыдырал турар күрүңелер сарыг өртемчөйдө хөй дээрзин дыңнаан-даа бис, бир чамактарыс сулуг кара-биле көргөн-даа. А ол ажилды тыва кижиги эирир шагда кылып-даа көрбөзүн.

оон уjur-утказын-даа билбес. Амгы бо шаг оон — туризми амыдырал хөвири кылырынче ала-чайгаар-ла негеп келген, оон уткаын удавас чугааларны бээр бис. Туризм, чүгле спорт эвес, бизнес — саарылга хөгжүлдөзи апарганда, олче кичээниги база эвээш эвэсти салдыр-биле "...кокпалар" деп ат солуттуңган ол. Кокпа дээрге билдингир, чангыс кижинин, чангыс амытанын шууштур кылаш-таанындан тывылган орук болгай, ындыг кызы орукка ажил-амыдырал одун хөрлээлдери берге болбайн аан, чүгле оран-таңдыс бугудези бисче эр көрүпүр кээр болза, чорууус чогуп, чолуус бүдери чөп.

Ычангаш "Эргеленген оран-таңдым" бие эги "...кокпаларыс" дараазында салгалы болганда, спортчу туризм база арыннарга чырыттынып чоруп турары албан. А туризми амыдырал хөвири, экономика хөвири кылырынның дугайында чүүлдер, болалдар көңүс чаа чүүл болбайн аан. Ычпал кээрде, бо арынга кым-даа чүүлдерин кирип

боор арга бар-дыр; эртемденер-даа төөгүге хамаарышкан чүүлдерин, чогаалчылар-даа чоңуну оран-таңдызынын дугайында тоолчургу чугааларны, чоң чугаазын, юристер, башкылар, эмчилер... буттарынның туризмге киржилезинин дугайында, а кол оорга бөдүүн чоңга дүжер. Олар-ла кижиги кайган ханмас чараш оранда чурттап, амыдырал турар-ла болгай. Кандыг-даа эртем билдиглиг, кылып турар ажилынын бары, чогу-даа хамаан чокка улус бо арынга бодалдарын илереди бээр дээрзинге бузу-реливс улуг.

Туризм-биле акаша ажилдап аар дээрзинге ам-даа чигинер улус кайы көвей. Эң баштайгы-ла салдынп келир айтырыг — анаа-ла оран-таңды кайгалкаш, канчап улус акаша-копей төлээр чүүл аан? Ол ажилды чогуларынның барым-даалары кайыл, чазак-чагырга тускай хоойлу-дурм үндүргөн бе? Ындыг айтырыг тургустунуп келир. Туризм хөну берзе, Саяндан ажил кээр орук унунда чылдар Барынын Хемчик биле Бии-Хем

баштай сегерээр бе, азы бай-байлак Тожу биле сарлык ораны Монгун-Тайгаже олар шуужар бээр айтырыгны ушкулуну чайлыг салыр; Шыны-биле алырга, бөгүндө айтырылдар-ла көвей.

Туризм талазы-биле салдынган айтырыгны шийтирээр республиканын Туризм талазы-биле департаментизинин база тус черде эрге-чагырганын дорт хүдээлгези. А тус чер эрге-чагырганы канчап бо ажилче хол-бажы берди деп база бир айтырыг тыттып келир. Дорту-биле чугаалаарга, бис-ле билбейн чоруур бис, туризми сайзыралынын чугула айтырылдарын Тыванын Чааза шагда-ла көрүп каапкан, тускай доктаалды үндүргөн Хоойлузун Дээди Хурал-даа балдылаан, Президент Ш. Ооржак-даа адын салган. Ол Хоойлу билдингир тус чер чагыргаларынның бузуурелди шыгжалында чылдар Ычанмай аан, ону негези, ону сураан албан чер, кижиги бар эвес аан. "Туризм дугайында" хоойлу уштур үе келген, Туризм департаментизи ол хоойлуга даянган боду-

нун ажил-хөвези бүдүрер апаар

"Эргеленген оран-таңдыска" — туризмге хамаарышкан хоойлу-дурмуну чамдык чүүлдерин-даа, ону сайзыралынын аянзы-бүрү аргаларын-даа, сумелерин-даа, тоолчан домактарны (легендаларны), ыры-шүлүктү, чогаалды-даа, эртем ажилын-даа парлаар. Чүлдизе, ол бугу туризмге дорт хамаарылгалыг Бистин ораныска куу чылдар шат-даа, шулураан дамырак-даа, кожагар хорум-даштар-даа — шуту төөгүдүг А ол төөгү өске черден аян-чорукчулар келгенде, карака көскү кылдыр дирип келир уjurлуг.

Кандыг-даа улуг, биче болушкуну үе эртерге төөгү деп санай бээр. Ычангаш мун тос чүс чылдарын сөөлгү чылы ажит кирбээнде, аян-чоруктун, оран-таңдызынын өпей ырынга таалаткан кижиги бурузуну кичээниги алындыра бээр "Эргеленген оран-таңдыска" баштайгы булуңун ажит-тывыс

көрүм дээни, ам-даа езулуг көрүштүг черни кер-бейн арктан эш-тир деп дорту-биле чугаалап боор. Керүңер чө, ортулук думчуудан чүгле бедий бээривиске, кара тарбаганнар сизен аразында кокалаңан бистен сыйт-сойт деп үңгүрлеринге дейдеп чыгып кирип турлар. Оларнын хөй, Хемчик унунда өргөлдөр, Ол-ла бедип оруууста дол-

гандыр үнүш-сиген — эм-от болду. Бөрү оюду бо, ортузунда көк чечектеринг, сарасия база мында, а дөзү улуу-өйт, бо чоон сыптыг мадыргандыр, хөвөн ышакш ак баштыг ойт мыйырак ышакшыл. Бо оранын ээзи Херел Чкал ойт бурузун тайылдырлап, төөгү-биле кыды "согажалан" чугаалап чор. Удавезида хөлдү мурнуу талазында балыкчыстын "Бассейниге" келди. Ол дээрге чайгаар буткен, дорбелчин кылдыр кажаланган эрик кыдында хөөлбек болду. Сунуг чылын хөөлчөк боорга, хун чаа-ла өрүлөп орда эшти кааптын. Ортулуктун бедийден хараарга, мурнуу талада ак менгилг көк өнүгү Монгун-Тайга-бурун-биле суг кыдында көрүнүктелип чыды алган. Сугже көрүңге бир Монгун-Тайга бар, а бажын көдүрүптеринге база бир Монгун-Тайга бар. Суг дээр эртенги сырны чокта оларнын кайзын сугда, кайзын черде дээрзин безин ылгаары берге хире. Хуулаазын! Ылап-ла, Хиндиктиг-Хөлге келгеш, Улуг, Биче Хиндиктерге ис баспаан кижиги, Хиндиктиг-Хөлдү көрбөзүн ол деп чугаалап боор.

Бо аян-чоруктун Хиндиктиг-Хөлдү көрбөзүн кижиги Монгун-Тайганы бурун-биле көрбөзүн ол деп улаштыр чугаалап боор барымдаа тыттып келди. Чай боорга-ла өг-бүлелери катчып алгаш, төрөэн оранынын бир-ле онзагай булуңун сонуурлап, оон-биле таныжып чедер үстүндө азданын эмчилер тыва кижиги боду безин магадар оранын өске черден келген улус оон-даа артык сонуургаар дээр сөстөрүн база катап каттадылар. А бо дээрге, хензиг дигиривис делегем, хостуг Тывавыстын ылап-ла хензиг булуңу-дур.

Мадыр-оол ХОВАЛЫГ.

хуулаазын көстүп келген Бистин кырысчысче бедези космиктиг ракетанын, ону Байконурдан салган ракетта деп билдиргеш, кудуруу үш аңгы-аңгы берген чаттылды. Ынаар талыгында Алтай кырынды шаккаш олтайкан дег оттар кызыл дилди. Ажилдап каапкан чыдаларнын черже дүңүп турары ол хире. Демги хуулаазын чиге кырысчыска келген соонда, оон кудуруу үстүп чыдып каап, ам боду сылдыс апарган кончуг дүрген имилеме сылдыс делегейини аразынче эжиндирип катды. Эртенінде солунураан. "Зенит-2" деп ракетта салдынган номчуру бис.

Эртекчи кижиги эзерлиг айтка дужар чүве дээр, балыкчымыс Чкал-биле хемелгит эжиндирип катдымыс. Хөлдү суу арыг болгаш 10 м хире ханы черде оон даштарлыг, элезининг дүвү көстүп чор, ынайлаарга дүмбү караңгы апарды. А суг дүвү көстүр черде өскүс байлаң-даа көзүлбөдү. Балыкчы: "Мен база көрүп чадап каан мен" — диди. Хиндиктиг-Хөлдө моол кайдыгы туралгаан. Бир үеде совхоз директору Самойлов Монгуш турда, ол хөл эринге балыкчылар бажынарнын-даа туттургулаан, балыкчылар боду балыктааш. Кызылче чорудуп турган. Ам ычангы бажынарнын ора-сомазы-даа көзүлбөс, тывалар үредээр чүвеге делегейде бирги черде болгай аан бис, тудулар буступ, тоймагалаттың. Ур болбаанда хөл ортузунда Улуг-Хиндик ортудукка эжиндирип келди.

Хиндиктиг-Хөлдө Улуг-Хиндик, Биче-Хиндик база ак-кусуннар төрүүр суг ортузунда хая бар — мындагы үш ортулуктуг. Хиндиктиге келгеш оода чадаарда Улуг-Хиндикке ис баспаан кижиги Хөлдү

УЛУГ-ХИНДИК, БИЧЕ-ХИНДИК

Бо тосчургу хөлдү чээрби аажы чылдар иштинде бедиктен-ла чөже катап сонуургап көрүп келген кижиги мен. Эпти-те дош, харга шыптыганда көөр мен. Ол орай, алды ой ортан үезинден-не эгелеп долузу-биле эрир болгаш ындыг хөвирлиг. Оон суу дээривис өңөш турда-даа көрдүм. Бир катап чогуу-биле чыгы үеде чадаг эртен-даа мен. А ону ырактан кайгып турар черим — Монгун-Тайга шыпшындан карап турганым ол-дур ийи. А хөлдүг бодунче чоокшулалар хире таарымчалык бойдал тывылбаан чүве. Ам-на харын, ийи мун чыл эргин ажыр босаанда, ону чүгө кара-биле көөр эвес, холум-биле тудуп, аңаа эжиндирип, эштип, суун-даа ийиң, адыш-биле соарып-даа болур аргалыг апардым.

Бо хөл Тыванын эң улуг хөлдөринин бирээзинге хамааржыр, 2200 м бедикте чылдар, оран дүвүндө — Кызылдан машина-биле чедерге борык 600 хире км черде чыдар Хиндиктиг-ле болгай.

Хөл боду тайга тазында чылдар болгаш долгандыр соргаар-даа ыяш көзүлбөс, чолдак дыттар, шеттеринг кезгел арталар соонун кижиги база көрбөй чурттап чоруур боор чүведир аял! Канчап-ла, кандыг ачылыг хун авыралында мында чедип келдиңиз! — деп, кады аян-чолу кылып чедип келгенис ак-доуракчаларымыс, эмчи Валентина Орус-ооловна чурукчу өөрүн ээзи-биле, Иштики ректерт яамызынын ажилдакчызы Серен-Чимит Киров эми өөнү ишти-биле бача ол оранын бир дугаар көрүп турар кожуунун улуг эминиз Марта Николаевна карактары хөй берген, шырайларын буян сомазы бүргей апкан, кызыл-даван чашкы үезинде дег оларын долганга делегейге дээди чаданым магадаашкынын харам чокка өрүп турлар. Чангыска бо ораны эргип каапкан Василий Дуутаевич — Монгун-Тайганын электри чырынын улуг даргазы, чалап эккелген аалчыларын одагаларын турлаан тодаралды, ажаанзыраар дээр биске-даа катчыр үе чок эшектеп чоруп тур.

Хиндиктиг-Хөлдүг суу соок, анаа эштип болбаган дем-не ужуражып келгенис үзүн, дырбыл сегел салдыг кадарчымыс Аңчы-оол-даа, хөлдүг балыкчымыс Херел Чкал-даа сагындырып турдулар. Соок сугга мөчү-шынганнар дораан курлу бээр болгаш ындыг Суунун соогу Акта Ногаан-Хөл-биле дөмей хире-дир деп билдим. Балыкчымыс Чкал-ла: "Мээң бассейнин бар, чүгле анаа эштир силер" — деп-ле турар кижиги болду. Оон баштаа деп бодуп тур бис.

Бир кара баштыг хөйдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылдыстарлыг дүмбөй дээр. Хүндүс көргөн карактарымыска долгандыр бойду карактарымыска хөлдү кады соогажалангыш, бистин аастарымысче эштип кире бергенде, улуг имир дүшкенде, чаа ай барынын талада кояр-ай араак көстүп келгенде, улуг олуусу хүүнеп шүүгүп үндү. Мурнуу-вуста чылыг от, кырысчыска дымдык таар дег сылды